ڊاڪٽر قاسم راڄپر

پروفيسر رام پنجواڻيءَ جون سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ خدمتون

Abstract:

The day of 20th November 1911 is written with the golden ink in the history of Sindh as on this day the great poet, singer and educationist Prof. Ram Panjwani was born at Larkana Sindh, in the family of Diwan Prataprai Panjwani, the famous Landlord family of the area. He starts singing and acting during early school age. After completing schooling he joined D.J.Sindh College, Karachi for further studies, where he passed B.A from Bombay Universirty in 1934, and then he joined the college as Lecturer in Sindhi.

Beside the mother tongue, Persian, Hindi, English, Urdu and Punjabi were the other languages well known to him. He not only wrote some very important novels, shrot stories and dramas but acted in many drama and films. After the partition of sub continent his family moved to Bombay and he joined Jai Hind College as the Head of Sindhi department. After retirement he joined Bombay university as the first reader and went on become Head of Sindhi department from 15-06-1974 to 19-11-1976**.** In this paper I have highlited life and work of Prof. Ram Panjwani.

لاڙڪاڻي جي سرزمين کي اهو اعزاز حاصل آهي ته اتي اهڙين شخصيتن جنم ورتو آهي، جن سياست، ادب، سماجي خدمتن، فن، طب، قانون، صحافت جهڙن شعبن ۾ ڏيهان ڏيهي ناماچاري حاصل ڪئي آهي. لاڙڪاڻي جي هڪ سڄاڻپ شاهنواز ڀٽي، ذوالفقار علي ڀٽي، بينظير ڀٽو ۽ ايوب کهڙي جهڙن سياستدانن جي ڪري آهي ته ٻي سڃاڻپ ڪشنچند بيوس، هري دلگير ۽ رام پنجواڻيءَ جهڙن شاعرن، اديبن ۽ فنڪارن جي ڪري به آهي.

هند سنڌ جي نامياري اديب، شاعر، راڳي، ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ناٽڪ نويس، پروفيسر رام پنجواڻيءَ جو پورو نالو رام پرتاب راءِ پنجواڻي هو. هن 20 نومبر 1911ع تي لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو. پاڻ اصل ۾ آهوجا هئا.

هن اسڪولي تعليم اي وي اسڪول لاڑڪاڻي ۾ ورتي ۽ 1929ع ۾ اتان ئي مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري ڪاليجي تعليم لاءِ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخل ٿيو.

رام پنجواڻيءَ کي اسڪولي زماني ۾ ئي ادبي ماحول مليو. هن کي ننڍپڻ ۾ ئي ڪشچند بيوس جهڙي وڏي عالم ۽ شاعر جي صحبت نصيب ٿي. رام پنجواڻيءَ کي ڳائڻ جو شوق ته ننڍپڻ کان ئي هو، پر اڳتي هلي جڏهن هن ڪشنچند بيوس جي برپا ڪيل ناٽڪ منڊلي "چاندڪا اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جي ناٽڪن ۾ بهرو ورتي پنهنجي فني زندگيءَ جي شروعات ڪئي. تنهن زماني ۾ ناٽڪن ۾ ڇوڪرين جا ڪردار به ڇوڪرا ادا ڪندا هئا. رام پنجواڻيءَ کي به 'بيوس' پهريون ڪردار به 'موهڻي مايا' جو ڏنو. ان ڪردار بابت پاڻ لکي ٿو. "منهنجو پارٽ سائينءَ کي ڏاڍو پسند آيو. پاڻ مون سان محنت به ڪئي هئائين. مون کي شاباس ملي، سائينءَ کي مهتو مليو. "(1)

رام پنجواڻيءَ جي ادبي سکيا ۾ ڪشچند 'بيوس' اهم ڪردار ادا ڪيو. اهو ئي ڪارڻ آهي، جو اڳتي هلي هن جو قلم هارين، نارين، مظلومن ۽ بي پهچ انسانن لاءِ هليو. اهو چئي سگهجي ٿو ته هوندراج دکايل، هري دلگير ۽ گوبند ڀاٽيا وانگي رام پنجواڻي به 'بيوس اسڪول' جو شاگرد آهي.

ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج يا ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي، سنڌ ۾ علم، ادب، انجنيئرنگ، قانون، فلسفي، لطيفيات، سنڌي ٻولي، سياست سميت لاتعداد شعبن ۾ اهڙا ته املهه ماڻڪ پيدا ڪيا آهن، جو انهن نه رڳو پنهنجو پر سنڌ جو نالو به روشن ڪيو آهي. رام پنجواڻيءَ جي بنيادي تربيت ته ڪشچند بيوس اسڪول مان ٿي، پر سندس ذهني اوسر ۽ پختگيءَ ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج جو اهم ڪردار رهيو.

هن 1934ع ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ مان بي. اي. جو امتحان پاس ڪيو ۽ تڏهوڪي پرنسپال ٻناڻيءَ کيس ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار ٿيڻ جي آڇ ڪئي ۽ هو اهڙيءَ ريت ساڳئي ڪاليج ۾ ليڪچرار مقرر ٿي ويو. جتي هو پرنسپال توڙي پروفيسرن جو لاڏلو شاگرد ۽ استاد بڻجي رهيو. هن سريلي آواز وسيلي سيني کي موهي وڌو ۽ ان وقت جي جلسن ۽

ڪاليج جي پروگرامن جو مور هوندو هو. هو ورهاڱي ٿيڻ تائين 11 سال ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار ٿي رهيو.

رام پنجواڻي بهترين مقرر به هو ۽ سندس هڪ تقرير ئي کيس ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ ليڪچرار مقرر ڪرايو. "رام پنجواڻي، ڪاليج ۾ اڃا انٽر پڙهندو هئو، جو هيڪر ٿياسافيڪل هال ۾ 'سچل سرمست جون واديون' تي کيس ليڪچر ڏيڻ جو موقعو مليو. پرنسپال اين.ڊي. ٻناڻي، ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي ۽ ٻيا ڪيترا ئي اديب هال ۾ موجود هئا. رام ليڪچر ڏئي پورو ڪيو ته هال ۾ موجود سمورن درشڪن تاڙيون وڄائيندي کيس داد ڏنو. ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ سندس پٺي ٿپريندي چيو 'مون کان پوءِ پرنسپال ٻناڻيءَ کي سنڌيءَ جو ٽيچر ڳولهڻو نه پوندو'."(2)

سنڌي ناٽڪ جو جنم به ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي 'سنڌ ڪاليج اميچوئر ڊرئميٽڪ ناٽڪ منڊلي' وسيلي ئي ٿيو هو. ان ڪانسواءِ رابندر ناٿ ٽئگور لٽرري اينڊ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج لٽرري اينڊ ڊبيٽنگ سوسائٽي، سنڌي ساهت سڀا ۽ ٻيون علمي، ادبي ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون ڪاليج ۾ اڳ ئي موجود هيون. هن سنڌ ڪاليج مسلنيءَ ۾ به لکڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ ريت کيس لاڙڪاڻي وارو علمي، ادبي ۽ فني ماحول ڪراچيءَ ۾ به ملي ويو.

سنڌي ادب ۾ ترقي پسند لاڙا ڊگهي عرصي کان موجود هئا، جنهن جي بنياد تي ڊي.جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جي استادن ۽ شاگردن گڏجي سنڌي ادبي سرڪل جو بنياد وڌو. 'سنڌي ادبي سرڪل' قائم ٿيڻ جي سال بابت به ٽي رايا آهن، ڪجهه ماڻهن ان جي قيام جو سال 1941ع، ڪن 1942ع ته ڪن وري 1943ع ڄاڻايو آهي. سرڪل جي باني مان گوبند مالهيءَ جي آتم ڪٿا جي ٻئي ڀاڱي سنڌڙي منهنجي جندڙيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته سرڪل 1942ع جي پوين مهينن يا 1943ع جي پهرين مهينن ۾ قائم ٿيو. گهڻي ڀاڱي محقق ان راءِ جا آهن ته شيخ اياز 'سنڌي ادبي سرڪل' جي باني مان هڪ آهي. جڏهن ته هو پاڻ لکي ٿو ته "1945ع ۾ مان ۽ منهنجو دوست عبدالرزاق راز ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ قائم ڪيل 'سنڌي سرڪل' ۾ ويندا هئاسين. جتي مون پنهنجو نظم 'او باغي، او راڄ دروهي، ڀارت ۾ بلوي جا باني' پڙهيو هو ته ٻڌندڙ حيران ٿي ويا هئا. اهو نظم پوءِ 'لهرون' جي نالي سان سرڪل جي ڪتاب ۾ ڇپيو هو. پروفيسر رام پنجواڻيءَ اُن کي ڪيئي ڀيرا پنهنجي

منڍي آواز ۾ گهڙي تي ڳاتو هو. انهيءَ سرڪل ۾ منهنجي نارائڻ شيام سان واقفيت ٿي“.(3)

'سنڌي ادبي سرڪل' جي باني ۾ شاگردن مان گوبند مالهي، نارائڻ شيام، ڪيرت ٻاٻاڻي سوڀو گيانچنداڻي، ارجن شاد ۽ ڊي جي سنڌ ڪاليج جي استادن مان ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڊاڪٽر هرو مل سدا رنگاڻي، منگها رام ملڪاڻي، رام پنجواڻي هئا. هن سرڪل طرفان ٻين ادبي سرگرمين کان سواءِ سنڌي ڊراما به اسٽيج ڪيا ويندا هئا. سنڌي ادبي سرڪل استادن ۽ شاگردن جو گڏيل ادبي ۽ ثقافتي محاذ هو، جنهن ترقي پسند سنڌي ادب جي سرجڻ ۾ انتهائي اهم ڪردار ادا ڪيو.

لکڻ جي شروعات:

رام پنجواڻي گهڻ رخي شخصيت جو مالڪ هو، هو هڪ ئي وقت استاد، راڳي، موسيقار، اداڪار، هدايتڪار، ناٽڪ نويس، ڪهاڻيڪار ۽ ناول نويس هو. هن لکڻ جي شروعات مضمون نگاريءَ کان ڪئي. سندس پهريون ڪتاب 'سائين ولايت راءِ جو جيون چرتر' 1937ع ۾ لاڙڪاڻي مان ڇپجي پڌرو ٿيو. تڏهن هو ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جي سنڌي شعبي ۾ استاد هو. ان کان پوءِ هن سر هالڪين جو لکيل هڪ انگريزي ناول Eternal city سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. جيڪو 1939ع ۾ شايع ٿيو. ورهاڱي بعد ان ناول جا به ڇاپا هندستان ۾ به شايع ٿيا.

ناٽڪ نويسي:

شاعرن جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جو مطالعو ڪجي ٿو ته ان ۾ اهي سموريون خوبيون ۽ عنصر نظر اچن ٿا، جيڪي ارسطوءَ الميي (ڊرامي) لاءِ لازمي قرار ڏنا آهن. شاهه جي تمثيلي شاعريءَ ۾ جڏهن شاهه جي سورمين ۽ سورمن، سسئي پنهون، سهڻي ميهار، ليلا چنيسر، مومل راڻي، عمر مارئي، نوري ڄام تماچي، سورٺ راءِ ڏياچ، مورڙي (سُر گهاتو) ۽ امام حسين (سُر ڪيڏاري) تي غور ڪجي ٿو ته انهن ۾ ارسطوءَ واري قديم ڊرامي جا مڙئي عنصر ملن ٿا، جيڪي هن بوطيقا (Poetics) ۾ ٻڌايا آهن.

"شاهه جي شاعريءَ ۾ نه رڳو قديم پر جديد ڊرامي جا به سمورا عنصر ملن ٿا. شاهه جي تمثيلي شاعريءَ ۾ پلاٽ، مرڪزي خيال، ڪردار ۽

سيرت نگاري، مڪالما، تسلسل ۽ ڪشمڪش، ٽڪراءُ ۽ انجام جو بہ پورو پورو خيال رکيل نظر اچي ٿو. شاهہ جي شاعريءَ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ اهي ڊرامائي اهڃاڻ، اصول ۽ عنصر ڪٿان اُڌارا نہ ورتا آهن، پر هن اهي اصول ۽ عنصر پاڻ تخليق ڪيا آهن."(4)

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ ناٽڪ جي پهريون پيرو نشاندهي ڊاڪٽر هوتچندگربخشاڻيءَ ڪئي هئي. هن شيڪسپيئر جي ناٽڪن جي حوالي سان شاهہ جي سورمين ۽ سورمن جي ڪردار نگاريءَ کي ناٽڪي ڪونيو آهي. ڊاڪٽرگربخشاڻي شاهہ جي شاعريءَ جي ناٽڪي رخ جي نشاندهي ڊي جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پڙهائڻ دوران پنهنجي تقريرن، مضمونن ۽ مقالن ۾ ڪئي هئي.

شاهہ جي شاعريءَ جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ لوڪ ناٽڪ لکڻ جي پختي روايت سدا حيات پروفيسر رام پنجواڻيءَ وڌي. هن 1941ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي چوڻ تي ڪاليج جي غريب شاگردن جي مالي سهائتا لاءِ هڪ ناٽڪ 'مومل راڻو' هڪ هفتي اندر لکي اسٽيج تي آندو، جنهن جون هدايتون ڪاليج جي استادن هيرانند ۽ منگهارام ملڪاڻيءَ ڏنيون. هن ناٽڪ ۾ مومل جو ڪردار ڪاليج جي شاگردياڻي مئنا واسواڻيءَ ادا ڪيو هو، جنهن شاهہ جا بيت ۽ وايون سُريلي آواز ۾ ڳايون. راڻي جو ڪردار ڪملا ڪرپلاڻيءَ مرداڻي انداز ۾ ڪيو. رام پنجواڻيءَ شاهہ جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ ٻيو ناٽڪ لوڪ داستان عمر مارئيءَ تي 'پکي ۽ پدمڻي' جي نالي سان لکيو. جيڪو 1943ع ۾ ڪاليج جي شاگردياڻين پنجواڻي صاحب جي "سنڌي ادبي سرڪل" جي پليٽ فارم تان سندس ئي هدايتڪاريءَ ۾ڪري ڏيکاريو. هن ناٽڪ ۾ رام پنجواڻيءَ ڀڳت جي روپ ۾ ڀٽائيءَ جي شاعري موهيندڙ انداز ۾ ڳائي هئي.

ورهاڱي تائين هو شاهہ جي شاعريءَ ۾ آيل ستن لوڪ داستانن مان ٻن 'داستانن عمر مارئي' ۽ 'مومل راڻي' تي ناٽڪ لکي سگهيو. جڏهن تہ باقي لوڪ داستانن 'سهڻي ميهار'، 'سسئي پنهون'، 'ليلا چنيسر'، 'نوري ڄام تماچي' ۽ 'سورٺ راءِ ڏياچ' تي هن ورهاڱي بعد هندستان ۾ وڃي لکيا. جيڪي اڳتي هلي 'سنڌي سرڪل' جي هند ڪاليج بمبئي پاران اسٽيج بہ ڪيا ويا. اهي سمورا ناٽڪ 'سنڌ جون ست ڪهاڻيون' جي سري هيٺ 1987ع

۾ سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن، الهاس نگر پاران ڪتابي صورت ۾ شايع ٿي ويا. جنهن جو مرتب ڊاڪٽر بلديو مٽلاڻي آهي. ان مجموعي ۾ هڪ وڏو ناٽڪ 'مومل راڻو' ۽ باقي ڇهه ايڪانڪيون آهن.

پنجواڻي صاحب 1968ع ۾ گجراتي ناٽڪ نويس پرڀو جوشيءَ جي ناٽڪ 'پتا ني جوڙ' کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو 'ياد ڪندا' جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو.

سندس اصلوڪن ناٽڪن جو ٻيومجموعو 'آيو نئون زمانو' 1978ع ۾ پارت جيون ساهتيه منڊل، بمبئيءَ پاران شايع ٿيو. 'آيو نئون زمانو' طنز ۽ مزاح سان ڀرپور وڏو ناٽڪ آهي. جڏهن ته سندس ٻين ناٽڪن ۾ جوت جڳندي رهي، سماج شيوڪ، رشتا ناتا، ڏس ڪو ڏانءُ (سدا حيات ڀڳت ڪنور رام جي حياتيءَ تي)، توبهه جو ترهو، هيمون (هيمون ڪالاڻيءَ جي حياتيءَ تي)، اوپر اولهه، شل ڇورا اچن، مائٽي ۽ چڪر آهن. سندس سمورا ناٽڪ نه رڳو اسٽيج تي آيا پر ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿيا. هو نه صرف ناٽڪ نويس هو، پر بهترين اداڪار ۽ هدايتڪار به هو، هن لاتعداد ناٽڪن ۾ اداڪاري ڪئي ۽ هدايتون به ڏنيون.

رام پنجواڻي صاحب سر ايڊون آرنلڊ جي شاهڪار ناٽڪ Light of 'Asia' کي تياڳ ۽ مڪتي جي نالي سان سنڌي ويس ڍڪايو، جيڪو 1978ع ۾ پڌرو ٿيو. هن ته فصلي ناٽڪ کي رام پنجواڻيءَ پنهنجو ناٽڪ ڄاڻايو آهي. سندس چوڻ آهي ته هن ڪجهه انگريز ناٽڪن کان متاثر ٿي اهو ناٽڪ لکيو آهي. هي هڪ ڏرمي ناٽڪ آهي.

رام پنجواڻيءَ جي خاندان تي ورهاڱي جو اثر:

رام پنجواڻيءَ جو تعلق لاڙڪاڻي جي سڪئي سٽابي عامل خاندان سان هو. سندس والد ۽ ڀائر لاڙڪاڻي ۾ ڪاروبار ڪندا هئا، 1945ع ڌاري رام پنجواڻيءَ جي ڀاءُ آنند ميهڙ شهر ۾ هڪ سئنيما هال تعمير ڪرايو، ٻن سالن جي اڏاوتي ڪم کان پوءِ سئنيما هال ۾ ڪرسيون، پروجيڪٽر ۽ ٻيو سامان لڳي چڪو ته مٿان ورهاڱو ٿي ويو. سئنيما جي مهورت جو اعلان به ڪيو ويو پر هندستان آيل پناهگيرن سئنيما هال تي قبضو ڪيو. هنن دادو جي ڊپٽي ڪليڪٽر وٽ گهڻو ئي دانهيو پر سئنيما هال ڪيس واپس نه ملي سگهيو. جنهن ڪري ٻئي ڀائر نا اميد ٿي والد سان گڏجي 1948ع ۾ لڏپلاڻ ڪري هندستان هليا ويا.

هندستان ۾ هو پهرئين پنهنجي چاچي خوبچند پنجواڻيءَ وٽ بمبئيءَ پرسان ڪلياڻ اسٽيشن لڳ چاچي ڪي مليل ريلوي ڪوارٽر ۾ اچي رهيا. ڪلياڻ ڪئمپ ۽ بمبئيءَ وچ ۾ سفر ڪندي رام پنجواڻي ٿڪجي پيو ته هو بمبئيءَ ۾ ماهيم اسٽيشن لڳ قريشي منزل ۾ اچي رهيو.

ورهاڱي کان پوءِ جڏهن هند ۾ تاريخ جي حادثي هيٺ بي وطن ٿيل سنڌين ۾ ان خيال جنم ورتو ته شايد هو قوم طور زنده رهي نه سگهندا، ان نا اميديءَ واري ماحول ۾ 'گهڙو' ڪٺي وستي وستي سنڌيت جا گيت ڳائي سنڌيت جي جوت جلائيندو رهيو. ڳائڻ وقت 'گهڙي' ۾ جيڪي به پيسا پوندا هئا، اهي هو اتان جي منتظمين کي ڏئي چوندو هو ته اهي سنڌي جاتيءَ جي ڀلي لاءِ ڪم آڻيو. هن هزان وڙان ڏئي بي وطن بڻايل سنڌين جي مدد ڪئي. اڳتي هلي اهو 'گهڙو' سنڌس سڃاڻپ بڻجي ويو ۽ هو 'مٽڪي وارو پروفيسر' جي نالي سان مشهور ٿيو.

هند ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو تسلسل:

ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ٻن واقعن صدين کان قائم سنڌ جي صوفي سڃاڻپ کي سخت نقصان رسايو، انهن ۾ هڪ واقعو مسجد منزل گاهه ۽ ٻيو ڀڳت ڪنور رام جي شهادت. انهن ٻن واقعن تي ٻنهي مذهبي ڌرين در گذر ۽ وسيع نظريءَ جو مظاهرو نه ڪيو، جنهن جي ڪري صدين کان قائم ڀائيچاري کي سخت هاڃو رسيو. جڏهن ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جا آثار چٽا ٿيڻ لڳا ته ڊي. جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ جو انتظام هلائيندڙ 'سنڌ ايڊيوڪيشنسٽس ايسوسئيشن' طرفان ايسوسئيشن جي صدر ٽيڪمنداس واڌواڻي، پرنسپال ٽي. ايم. آڏواڻي، رام پنجواڻي ۽ ٻين بمبئيءَ جو دورو ڪري ڊي.جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ جهڙو ڪاليج بمبئيءَ ۾ کولڻ جي رٿا جوڙي، جيئن ورهاڱي جي صورت ۾ سنڌي شاگردن جي تعليم جو بندوبست ڪري سگهجي، پر ورهاڱي کان اڳ سندن اها رٿا عملي صورت اختيار نه ڪري سگهي.

رام پنجواڻيءَ بمبئيءَ جي دوري دوران مهاتما گانڌيءَ سان نه رڳو ملاقات ڪئي پر سندس آڏو 'گهڙي' تي پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڳايو. "هڪ پرارٿنا ميڙ ۾ مهاتما گانڌيءَ کيس پنهنجي مادري زبان ۾ ڳائڻ جي صلاح ڏني. مهاتما گانڌيءَ نه صرف مادري زبان ۾ ڳائڻ جي صلاح ڏني، پر

اهو پڻ چيائين تہ هر هڪ ٻار کي پنهنجي مادر ڀاشا (ٻوليءَ) ۾ ئي سکيا ملڻ کپي."(5)

ورهاڱي کان سِتت پوءِ 1948ع ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ جو انتظام هلائيندڙ 'سنڌ ايڊيو ڪيشنسٽس ايسوسئيشن' طرفان ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو پرنسپال ٽي. ايم. آڏواڻي، نهالچند همتسنگهاڻي، ٽي.جي. خوبچنداڻي، سنمکداس ايسراڻي، رام پنجواڻي ۽ ٻين گڏجي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جهڙو ڪاليج قائم ڪرڻ لاءِ ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون، سخت ڪشالا ڪڍڻ کان پوءِ ڪين تڏهوڪي روينيو وزير مرار جي ڊيسائي بمبئيءَ ۾ هڪ وسيع پلاٽ ڏنو. جتي اڄ جو هند ڪاليج آهي، ان جو شمار هندستان جي چند ڳاڻ ڳڻين ڪاليجن ۾ ٿئي ٿو.

"جيستائين نئين عمارت تعمير تيار ٿئي، ان کان اڳ ئي 1948ع ۾ هنن سرڪار کان جئہ هند ڪاليج جي منظوري وٺي ايلفنسٽن ڪاليج، بمبئيءَ ۾ ريگيولر ڪاليج پوري ٿيڻ کان پوءِ صرف ٻہ ڪمرا مسواڙ تي وٺي عارضي طور شاگردن جون داخلائون ڪري پنهنجي ڪاليج جو آغاز ڪري ڇڏيو... عارضي طور جئہ هند ڪاليج شروع ٿيڻ سان ئي رام پنجواڻي پڻ سنڌي وشيہ (مضمون) پاڙهڻ لاءِ اتي ليڪچرار طور پنهنجون شيوائون (خدمتون) ڏيڻ شروع ڪيون."(6)

اهڙيءَ ريت ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي، نئين نالي جئہ هند ڪاليج جي نالي سان نئون جنم ورتو. پنجواڻي صاحب ڪاليج جي ساليانې پروگرام ۾ سنڌي ثقافت ۽ ٻوليءَ کي هٿ ونرائڻ لاءِ سنڌي ناٽڪ ۽ ڪلام پيش ڪرڻ بہ شروع ڪيا. ان مقصد لاءِ هن ڊي.جي.سنڌ ڪاليج واري ساڳئي 'سنڌي سرڪل' اتي بہ قائم ڪري ڇڏي. جنهن ۾ ڪاليج جي سنڌي شاگردن کي اڳتي آڻيندو هو. هن پنهنجا ناٽڪ 'سنڌي سرڪل' پاران اسٽيج تي آندا جيڪي بيحد مقبول ٿيا.

رام پنجواڻي جئہ هند ڪاليج مان 30 نومبر 1971ع تي رٽائيمنٽ ورتي ۽ جڏهن بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو شعبو کليو تہ هو 15 جون 1974ع تي اُتي ريڊر ۽ هيڊ طور مقرر ٿيو. هو بمبئي يونيورسٽيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز ۽ اڪيڊمڪ ڪائونسل جو ميمبر بہ رهيو. هو يونيورسٽيءَ مان 65 سالن جي ڄمار ۾ 30 نومبر 1976ع تي رٽائر ٿيو. هن پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ ڪيترن ئي سنڌين کي سنڌيءَ ۾ بي. اي، ايم. اي ۽ ايم.فل ڪرائي. هو

انتهائي شفيق استاد ۽ محقق طور شاگردن ۾ مقبول رهيو. اڳتي هلي سنڌي شعبي جو سربراهه ٿيندڙ ڊاڪٽر ٻلديو متلاڻي سندس شفقت ۽ ٻوليءَ سان چاهه جو هڪ واقعو لکي ٿو:

"اسان جا ايم.فل. (سنڌيءَ) جا ڪلاس ڊاڪٽر ارجن شاد ڪان سواءِ رام پنجواڻي ۽ ڊاڪٽر ديال آشا پڻ وٺندا هئا..........رام پنجواڻي، جيئن ته ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ لاءِ منهنجي رغبت ڪان واقف هئو؛ ان لاءِ هن پاڻ ئي مون کي'سچل جون واديون' وارو ٽائيٽل ڏنو.......مون کي جون 1985ع اندر پنهنجو مقالو يونيورسٽيءَ ۾ داخل ڪرائڻو هئو؛ پر اپريل-مئي ڌاري دادا رام پنجواڻيءَ جي طبيعت ڪجهه ناساز ٿي پيئي ته کيس جسلوڪ هاسپيٽل ۾ داخل ٿيڻو پيو. گوپ روپچنداڻي ۽ مان اُتي سندس خير و عافيت ڪرڻ وياسين ته هو ڪافي سرهو لڳي رهيو هئو. مون موقعو مهل ڏسي ڪري پنجواڻي صاحب سان پنهنجي ايم.فل. لاءِ راهنمائيءَ جي ڳالهه ڪئي. هن ٻه خوشيءَ وچان چيو، ته جيڪڏهن ڪجهه ٻه آندو اٿيئي ته پل هتي ئي مون کي پڙهي ٻڌاءِ! ... مون ٻه ٿورو گهڻو ڪم جيڪو آندو هئو؛ اُهو جيئن ئي ٻاهر ڪڍيو ته پنجواڻي صاحب چيو، ته تون پڙهندو وڃ، جتي ٻه ضروري هوندو ته مان ان جي تصحيح ڪرائيندس. منهنجي دل ته ايڏو خوش ٿي ويئي جو جيسين ڪيل ڪم لاءِ پنهنجي گائيڊ جي رضامندي نه پئي ملي ته ڪم اڳتي نه پئي هلي سگهيو! ان طرح جون 1985ع ۾ مقرر وقت اندر ئي مون پنهنجو مقالو سنڌي شعبي ۾ داخل ڪرايو. ۽ ڪجهه ئي مهينن ۾ سائينءَ جي مهر سان جڏهن ممبئي يونيورسٽيءَ طرفان رزلٽ ڊڪليئر ڪيو ويو ته مون کي جون 1985ع کان ئي ايم.فل. جي ڊگري ڏني ويئي! "(7)

رام پنجواڻي بمبئي يونيورسٽيءَ مان رٽائرمينٽ وٺڻ کان پوءِ حيدرآباد سنڌ نيشنل ڪاليجيٽ بورڊ طرفان مئنيجمينٽ جي صدر ٻئريسٽر هوتچند آڏواڻيءَ کيس پنهنجي ڪاليجن ۾ سنڌي ٻولي ۽ ثقافت کي ترقي وٺرائڻ لاءِ 'جسٽس ايڇ. ڪي. چئناڻي چيئر فار ڪلچرل ائڪٽوٽيز ۽ ڊرئميٽڪس' مقرر ڪيو، ان سان گڏ هو جئه هند ڪاليج جي 'سنڌ ايڊيوڪيشنسٽس ايسوسيئيشن' جو ميمبر پڻ مقرر ڪيو ويو، جتي هو مرڻ گهڙيءَ تائين سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت کي هتي ڏيڻ لاءِ ڪم ڪندو رهيو.

سنڌيت جو سفير:

ڪنهن بہ قوم کي يڪجاءِ ڪرڻ لاءِ مذهب، ٻولي ۽ ثقافت سڀ کان اهم آهن. ان خيال کي سامهون رکندي رام پنجواڻي 'سنڌي ٻولي امر رهي' جي نعري سان گڏ هڪ ٻيو وڏو ڪارنامو سر انجام ڏنو. هن اڏيري لال کي 'جهولي لال' جي حيثيت ۾ سنڌي جاتيءَ جي قومي اهڃاڻ جي مجتا ڏياري ۽ ائين هر سال 'جهولي لال' جي ميلي جي موقعي 'چيٽي چنڊ جوڏينهن' سڄي دُنيا ۾ سنڌي، قومي ڏينهن ڪري ملهائيندا آهن.

هن ٻولي، ثقافت ۽ مذهب کي هڪ هنڌ گڏ ڪري نہ رڳو هند پر دنيا جي ٻين ملڪن ۾ بہ سنڌيت جي سفارت شروع ڪئي ۽ اڳتي هلي ڪيس سنڌيت جو سفير ۽ سنڌي ثقافت جو سفير بہ ڪوٺيو ويو. ورهاڱي سبب دربدريءَ جي زندگي گهاريندڙ سنڌين کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي ساٿين چتا مل ڀڳت، ايسر ساپرو، ايشور جاگيردار، ڪنعيا لال وائلن ماسٽر، وينسي مل، آسن ميراڻيءَ سان گڏجي سنڌين جي ڪئمپن ۽ ڪالونين ۾ وڃي 'آيو لال جهولي لال' ڪلام ڳائي، هند جي سنڌين کي ڳنڍي ڇڏيو. هو نہ رڳو هندستان جي سنڌين کي گڏ ڪرڻ لاءِ الڳ الڳ شهرن ۾ ويو پر ڪيترن ئي پرڏيهي سنڌين سان واقفيت هئڻ سبب ڏورانهن ملڪن ۾ وڃي، سنڌيت جي جوت جلائي. هو 1968ع ڌاري ٿائليند، هانگ ڪانگ ۽ جپان ويو. جتي هن 'سنڌيت جو سفير' جي حيثيت ۾ نہ رڳو ڳايو پر جاتيءَ جي پروگرامن ۾ سنڌيت جي ڦهلاءَ لاءِ ليڪچر بہ ڏنا تہ تقريرون بہ ڪيون. ان کان پوءِ ڪيس سنڌيت، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ثقافت جو سفير ڪري ليکيو ويو.

سنڌي ٻولي تسليمي تحريڪ:

سنڌي ٻوليءَ جي گهڻ گهُرن سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت ۾ زنده رکڻ ۽ اتان جي آئين ۾ مڃتا ڏيارڻ لاءِ پنجاهہ واري ڏهاڪي ۾ جڏهن تحريڪ هلائي تہ ان ۾ رام پنجواڻيءَ جو بہ اهم ڪردار هو.

"1963ع ۾ 'اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا' طرفان ڇهون اکل ڀارت سنڌي سميلن جيپور ۾ ٿيو، جتي رام پنجواڻيءَ جي صدارت هيٺ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ ئي عربي لپي هلائڻ لاءِ يڪراءِ ٺهراءُ بحال ڪيو ويو. ان ئي سميلن ۾ 'سڀا' جو پريزيڊنٽ بہ رام پنجواڻيءَ کي ئي مقرر ڪيو

ويو، پر بعد ۾ ڪانگريس جي پوئلڳ ديوناگريءَ لپيءَ جي حامين وٺي واويلا ڪئي تہ رام پنجواڻي پريشان ٿي ويو ۽ هر طبقي جي سنڌين کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪين چيو تہ نهراءَ واري 'ٿي' لفظ ڏانهن هن جو ڌيان ئي ڪو نہ ويو هئو."(8)

سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ واري معاملي تي خاموش رهڻ جي باوجود هو سنڌي ٻوليءَ کي هندستان جي آئين ۾ قومي ٻوليءَ جي حيثيت ڏيڻ لاءِ هلايل 'سنڌي ٻولي تسليمي تحريڪ' ۾ سرگرم رهيو. هن مهاتما گانڌي ۽ جواهر لعل نهروءَ جي آڏو ڳالهيون ڪري ان کي پنهنجو ڪري پر جڏهن اندرا گانڌي پهريون ڀيرو وزيراعظم ٿي تہ ان جي آڏو بہ نہ رڳو ڳالهيون ڪيائين، پر ڳائيندي ڳائيندي ڪيس گذارش ڪيائين تہ سنڌي ٻوليءَ کي هندستان جي آئين ۾ مڃتا ڏني وڃي. ان مقصد لاءِ هندستان جي سنڌين ڏکي جدوجهد ڪئي. ان ڏس ۾ جوڙيل 'سنڌي ٻولي سڀا' جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ ٻين سان گڏ ايل. ايڇ. اجواڻي، گوبند مالهي ۽ رام پنجواڻي بہ شامل هئا، ڪين سنڌي ٻولي تسليمي تحريڪ جي ٿمورتي بہ سڏيو ويو.

لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي، لال سنگ اجواڻي، حشو ڪيولراماڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالهي، اي. جي. اتم، رام جيٺملاڻي، نارائڻ شيام، ڪرشن ڪرپلاڻي، منگها رام ملڪاڻي، ڌرمداس ڪشتريا، ٺهلام آزاد، تيرٿ بسنت، ڊاڪٽر هرو مل سدا رنگاڻي، جيون گرسهاڻي، پروفيسر پوڄراج ناگراڻي، ڪرشن کٽواڻي، واسديو نرمل، شيام ڄاڳيا، ڪيئو سيناڻي، ناري گرسهاڻي، پوپٽي هيرانندڻي، ڪرشن راهي، رام پنجواڻي، لڇمڻ ڪومل، ڊاڪٽر موتي پرڪاش ۽ ٻين هزارين عالمن، اديبن، فنڪارن، بزرگن ۽ نوجوانن جي جدوجهد سان سنڌي ٻوليءَ کي 10 اپريل 1967ع تي ڀارتي آئين جي اٺين شيڊيول ۾ شامل ڪري هندستان جي قومي ٻوليءَ طور تسليم ڪيو ويو.

ناول نويسي:

رام پنجواڻي هڪ ئي وقت شاعر، ڪهاڻيڪار، ناول نگار، ناٽڪ نويس، مضمون نگار ۽ نقاد رهيو. هن ادب جي مٿئين صنفن ۾ لکي پاڻ کي سنڌي ادب جي اهم ليکڪ طور مڃايو. هو گهڻ رخي شخصيت هو ۽ سندس هر رخ مڪمل هو. ورهاڱي کان پهرين ۽ سنڌي ادبي سنگت جي

قيام ڪان اڳ جڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رهبريءَ ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي سرڪل قائم ٿيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي ان جو صدر ۽ رام پنجواڻيءَ کي نائب صدر بڻايو ويو ۽ شيخ عبدالرزاق راز ان سرڪل جو جنرل سيڪريٽري بڻيو، جڏهن ته شيخ اياز سميت ٻيا ناليوارا اديب ان جا ميمبر هئا.

رام پنجواڻي ڪراچي اچڻ ڪان اڳ لاڙڪاڻي ۾ ئي پاڻ کي سٺي ڪهاڻيڪار طور مڃائي چڪو هو، پر ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جي علمي ۽ ادبي ماحول ۾ رهندي سندس سوچ ۾ وسعت آئي. هن ڪهاڻين ۽ ناٽڪن ڪان پوءِ ناول لکڻ شروع ڪيو. سندس پهريون ناول 'قيدي' ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهائڻ دوران پارت جيون ساهتيه منڊل حيدرآباد، پاران شايع ڪيو ويو. ان ناول جو پهريون ڇاپو هڪ سال اندر وڪامي ويو ته ان جو ٻيو ڇاپو 1944ع ۾ پڌرو ٿيو. جڏهن ته ورهاڱي ڪان پوءِ ٻه ان ناول جا ٻه ڇاپا هندستان ۾ 1970ع ۽ 1980ع ۾ پڌرا ٿيا. 'قيدي' هڪ ٽڪنڊو رومانوي ناول آهي. هي ناول پڙهڻ ڪان پوءِ محسوس ڪري سگهجي ٿو ته رام پنجواڻي ترقي پسند ادبي تحريڪ کي ڪيترو ويجهو هو. هي ناول ترقي پسند سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو.

رام پنجواڻيءَ جو ٻيو ناول 'شرميلا' پڻ 1944ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ئي پڌرو ٿيو، جنهن جو ٻيو ڇاپو 1962ع ۾ بمبئيءَ مان شايع ٿيو. هي ناول ٻه مڪمل رومانوي آهي. "رام پنجواڻيءَ طرفان لکيل 'ٻه اکر' موجب ته هُن ڪا انگريزي آڪاڻي پڙهي هئي، جنهن لاءِ پڻ چيو اٿائين ته ڪيس ان جو عنوان ياد نه ٿو اچي، ان جي رڳا ڪيس ايترو ته وڻي جو ٻه سال پوءِ ان آڪاڻيءَ جي اوٽ تي هُن 'شرميلا' تحرير ڪيو. هو زور ڏيندي لکي ٿو ته شرميلا ترجمو نه آهي."(9)

سندس ٽيون ناول 'لطيفا' آهي، ان جو پهريون ڇاپو 1945ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ۽ ٻيون ڇاپو 1981ع ۾ بمبئيءَ ۾ پڌرو ٿيو. هن ناول جو موضوع سماجي حقيقت نگاريءَ تي مبني آهي. جنهن جو مکيه ڪردار هڪ نياڻي 'لطيفا' آهي. "رام پنجواڻيءَ 'لطيفا' ناول جي پلاٽ جي گهڙت ۾ سنڌ جي ڪجهه زميندارن جو ٻيجاءِ ٻين تي ظلم ۽ قهر ڏيکارڻ سان گڏوگڏ وياج خور هندو واڻين جا پڻ چلتر لاٿا آهن."(10)

پروفيسر پنجواڻيءَ جو چوٿون ناول 'اسان جو گهر' 1946ع ۾ حيدرآباد مان شايع ٿيو. "اسان جو گهر، ناول در اصل پرٿوي راج جي اسٽيج ناٽڪ 'ديوار' کان متاثر ٿي تحرير ڪيل آهي. جيڪو اهڃاڻي طور انگريزن جي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وسيلي ڀارت ۾ داخل ٿيڻ ۽ اڳتي هلي سڄو سنئون پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ ڏانهن اشارو ڪري ٿو، ڪجهه واقعا جليانوالا جي دکدائڪ واقعي ڏانهن پڻ اشارو ڪن ٿا."(11)

رام پنجواڻيءَ جو پنجون ناول 'چانديءَ جو چمڪو" آهي، جيڪو جولاءِ 1947ع ۾ ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو. هن ناٽڪ جو موضوع پڻ ننڍي کنڊ تي انگريزن جي قبضي ۽ آزاديءَ واري هلچل آهي. سنڌ ۾ لکيل ۽ شايع ٿيل سندس هي آخري ناول آهي.

پنجواڻي صاحب جو ڇهون ناول 'زندگي يا موت' سيپٽمبر 1952ع ۾ ماهوار رسالي ڀارت جيون ۾ شايع ٿيو. هن ناول جو پلاٽ ورهاڱي جي نتيجي ۾ لڏپلاڻ ڪري آيل هندو سنڌين جي تڪليفن تي مبني آهي. ورهاڱي بعد هندستان ۾ لکيل سندس هي پهريون ناول آهي. رام پنجواڻيءَ جو ستون ناول 'آهي نه آهي' ڀارت جيون ساهتيه منڊل، بمبئيءَ پاران پهريون ڀيرو 1955ع ۾ ۽ ٻيون ڀيرو اسٽيٽ بئنڪ اسٽاف سنڌي سڀا بمبئيءَ پاران 1981ع ۾ شايع ٿيو. هن ناول هڪ راڳيءَ جي حياتي ۽ فن کي بنياد بڻائي لکيو ويو آهي. رام صاحب جو اٺون ناول 'مايا جو موهه' (ڏيئر نه ڇمن) آهي، جنهن جو پهريون ڇاپو 1957ع ۾ ۽ ٻيو ڇاپو 1980ع ۾ شايع ٿيو. هي ناول به لڏپلاڻ ڪري ڪلياڻ ڪئمپ آيل هڪ سنڌي ريلوي ملازم جي ڪهاڻيءَ تي مشتمل آهي. اهڙيءَ ريت رام پنجواڻيءَ جي 8 ناولن مان 6 سنڌ ۾ ۽ 2 هند ۾ شايع ٿيا. سندس سمورن ناولن جا پلاٽ حقيقي واقعن تي مشتمل آهن.

ڪهاڻيڪار:

رام پنجواڻي گهڻ رخي شخصيت جو مالڪ هو، هو انهن ڪجهه ماڻهن مان هو، جيڪي پنهنجي حياتيءَ جي هر رخ ۾ هڪ جيترا ڪامياب ٿيندا آهن. هو بهترين ڪهاڻيڪار به هو. هن ڪهاڻين لکڻ جي شروعات به سنڌ ۾ ڪئي. لاڙڪاڻي کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ به کيس مڪمل ادبي ماحول مليو. هن شاهه سائين جي ڪلام ۾ آيل ستن ئي سورمين کي ڪهاڻين توڙي ناٽڪن جو روپ ڏنو آهي. سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو شمارو 'سنڌ جون ست ڪهاڻيون' جي سري هيٺ 1952ع ۾ بمبئيءَ ۾ شايع

ٿيو. ساڳين ئي ڪهاڻين کي هن ناٽڪن جو روپ به ڏنو، جيڪي 'ست رنگ' جي سري هيٺ شايع ٿيا. انهن مان گهڻي ڀاڱي مواد هن سنڌ ۾ ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ نوڪريءَ واري زماني ۾ ئي لکيو هو.

پنجواڻي صاحب جي ڪهاڻين جو ٻيو مجموعو 'عجيب آڪاڻيون' پهريون ڀيرو 1960ع ۽ ٻيو ڀيرو 1966ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپرو ٿيو. هن مجموعي ۾ سندس 10 ڪهاڻيون شامل آهن. هن پنهنجي اوسي پاسي جيڪي ڏٺو بس ڪردارن جا نالا تبديل ڪري انهن کي ڪهاڻين جو روپ ڏنو. هن مجموعي ۾ آيل ڪهاڻيون گهڻي ڀاڱي سنڌ ۾ سندس مشاهدي ۾ آيل واقعن تي ٻڌل آهن.

سندس ڪهاڻين جو ٽيون مجموعو 'انوکا آزمودا' 1962ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ 16 ڪهاڻيون شامل آهن. هن مجموعي جي ڪهاڻين جا پلاٽ به گهڻي ڀاڱي سنڌ ۽ هند ۾ پيش آيل واقعن تي مبني آهن. هن مجموعي جا هند ۾ ٽي ڇاپا پڌرا ٿي چڪا آهن.

رام پنجواڻيءَ جي ڪهاڻين جو چوٿون مجموعو'تنهنجا منهنجا تجربا' پهريون ڀيرو 1976ع ۾ ۽ ٻيون ڇاپو 1983ع ۾ پڌرو ٿيو. جنهن ۾ 19 ڪهاڻيون ڏنل آهن، جن بابت ليکڪ جي دعويٰ آهي ته سموريون رچنائون حقيقت تي مبني آهن. صرف ڪٿي ڪٿي ضرورت موجب ڪجهه نالا بدلايا ويا آهن. هن مجموعي ۾ آيل ڪهاڻين جا واقعا سنڌ ۾ توڙي سنڌ مان لڏپلاڻ ڪري ويل سنڌين جي زندگيءَ تي مشتمل آهن. ليکڪ ذاتي تجربي ۽ مشاهدي جي بنياد تي ڪهاڻين جو روپ ڏنو آهي.

پروفيسر پنجواڻيءَ جي ڪهاڻين جو پنجون مجموعو 'وچتر واقعا' به هندستان ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ 13 حقيقي واقعن تان ورتل ڪهاڻيون شامل آهن، اهي واقعي گهڻي ڀاڱي سنڌ ۾ سندس سامهون پيش آيا، هن انهن واقعن جي اپٽار به ڪئي آهي ته اهي ڪيئن ۽ ڪٿي پيش آيا. هي ڪهاڻيون حقيقي واقعن سبب ڪهاڻيءَ بدران مضمون واري انداز ۾ بيان ڪيل آهن.

'يادگيريون' سندس ڇهون ڪهاڻي ڪتاب آهي، پر ان کي مضمونن جو مجموعو به شماري سگهجي ٿو، ڇوته هن ان مجموعي ۾ پنهنجي حياتيءَ ۾ پيش آيل واقعن کي ڪهاڻيءَ واري انداز ۾ قلمبند ڪيو آهي. هي مجموعو 1980ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ سنڌ، ڊي.جي. سنڌ ڪاليج، هم ڪلاسي

دوستن، رفيقن، مائٽن ۽ استادن بابت يادگيريون قلمبند ڪيون ويون آهن. هن ڪي سندس آتم ڪٿا بہ چئي سگهجي ٿو.

'گهاگهر' وڄائڻ جو پس منظر:

رام پنجواڻي ڳائڻ جي شروعات اي.وي. اسڪول لاڙڪاڻي ۾ پرائمري پڙهڻ دوران ڪئي. اسڪول ۾ راڳ جي چٽا پيٽي ٿي تہ سنگيت جي ٽيچر شيوا رام پاوناڻيءَ جي صلاح تي رام پنجواڻي بہ زندگيءَ ۾ پهريون دفعو بهرو ورتو. جيتوڻيڪ اتي وڏا وڏا راڳيندڙ هئا، پر سڀ انعام پنجواڻيءَ کي مليا، جنهن سبب سندس روش خنڪي اچي وئي، سو هڪ پيري اسڪول جي استادن کيس سڏ ڪري سمجهايو. هيڊ ماستر ديوان ليلا رام کيس هڪ پنو هٿ ۾ ڏنو، جنهن ۾ لکيل هو:

ڏڏ تي ڏان گهريج تون چڏ واجا وڄائي،
سپڙ رات سنباهيا تازي تو لائي،
جو ڄاڻي نہ ڳائي تنهن سان ٻيلي ڏٽي ٻاجھ ڪئي.

"هيڊ ماستر دادا ڪوڏ سنگهہ کيس مٿڪي جي معنيٰ سمجهائي چيو تہ، مٿيءَ جو ماڻ وڄي تہ ولائت واسي، پر جي نوڪر لڳيس تہ پل ۾ پرزا ٿي پوي. تون بہ آهين مٿيءَ جو نهيل مٿڪو مٿي کهڙو مان ڪندي."(12)

مضمون نويس:

جيئن تہ مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي تہ رام پنجواڻيءَ لکڻ جي شروعات ئي مضمون لکڻ سان ڪئي. ڀارت ۾ سندس مضمونن جو پهريون مجموعو 'سپون' جي نالي سان 1977ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ سندس 10 مضمون شامل آهن. جيڪي گهڻي ڀاڱي سنڌ ۽ سنڌيت بابت آهن.

سندس يادگيرين تي مشتمل مضمونن جو مجموعو 'گڏجاڻيون' 1982ع ۾ پڌرو ٿيو. جنهن ۾ 12 مضمون ڏنل آهن، جيڪي انهن شخصيتن تي لکيل آهن، جن سان رام پنجواڻي ملاقاتون ڪيون، جن ۾ مهاتما گانڌي، جواهر لال نهرو، اندرا گانڌي، ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، ساڌو ٽي.ايل. واسواڻي، ٽي. ايم. آڏاڻي، نارائڻ ٻناڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڪشنچند بيوس، محمد رفيع، ٻئريسٽر هوتچند آڏواڻي ۽ ڪوڏڻ نارائڻداس راماڻي شامل آهن.

پنجواڻي صاحب جو انگريزي ٻوليءَ ۾ مضمونن جو ڪتاب Sindh Ain Sindhyat، 1987ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ بہ سنڌ ۽ سنڌيت بابت ڏار ڏار

مضمون شامل آهن. ان کان سواءِ مضمون ادبي گلشن سميت هن سنڌي ڪلاسيڪي ۽ جديد شاعريءَ تي مشتمل ڪيترا انتخاب (Anthologies) ڇپرايون، جن ۾ :(1) سنڌي شعر جو انتخاب 1947ع تائين، (2) چونڊ ڪلام، (3) سنڌ جي سوکڙي، (4) سڪ جي سوغات، (5) چونڪيءَ جا گيت، شامل آهن.

مترجم:

ورهاڱي کان اڳ سنڌي ادب ۾ ترجمن جو وڏو زور هو، خاص طور تي يورپ جي وڏن اديبن جي ڪيترن ئي ناٽڪن، ناولن ۽ ڪهاڻين کي سنڌي ويس اوڍايو ويو. رام پنجواڻي به پهريون پيرو سر هالڪين جو انگريزي ناول 'Eternal city'، 'پدما' جي نالي سان ترجمو ڪري 1939ع ۾ سنڌ ۾ پڌرو ڪيو. هن جو ٻيو ترجمو ڪيل ناول 'دوست ڪيئن ڪجن ۽ دليون ڪيئن ڪينچجن' 1955ع ۾ شايع ٿيو، جيڪو ڊيل ڪارينگي جي مشهور ناول جو'How to win friends & influence people' ترجمو آهي. سندس ٽيون ترجمو ٿيل ڪتاب گرو نانڪ ديو، 1969ع ۾ شايع ٿيو، جيڪو اصل ۾ گوپال سنگهه جو لکيل آهي، هن کي مضمونن جو ڪتاب ڳڻيو ويو آهي.

ڳائڻ اداڪاري ۽ فلمسازي:

رام پنجواڻي گهڻ رخي شخصيت جو مالڪ هو، هن ادب ۽ آرٽ جي ميدان ۾ هڪ جهڙي مقبوليت ماڻي، جتي هن ناٽڪ نويس، ناول نويس، ڪهاڻيڪار، مضمون نويس ۽ مترجم جي حيثيت سان پاڻ مڃايو آهي، اُتي هن راڳ، موسيقي ۽ اداڪاريءَ جي ميدان ۾ پاڻ ملهايو آهي. هن ڳائڻ ۽ اداڪاريءَ جي شروعات لاڙڪاڻي ۾ ڪشنچند بيوس جهڙي عظيم شاعر ۽ ناٽڪ نويس جي سرپرستيءَ هيٺ ڪئي. هو ڊي.جي. ڪاليج ۾ شاگرديءَ واري زماني ۾ ئي پاڻ کي سٺو اداڪار مڃرائي چڪو هو، هن ان دور ۾ بمبئي وڃي، 1936ع ۾ 'بيروزگار' ۽ 1939ع ۾ 'ڇوٽي سي دنيا' فلمن ۾ اداڪاري ڪئي. جڏهن ته هن ورهاڱي بعد پارت ۾1955ع ڌاري ٺهيل پهرئين سنڌي فلم 'اباڻا' ۾ نه رڳو اداڪاري ڪئي، پر سندس ڳايل ڪلامن هند سنڌ ۾ وڏي مقبوليت ماڻي. ان کان پوءِ هن سنڌي فلمن 'سنڌوءَ جي ڪناري'، 'جهولي لال'، 'لاڏلي'، 'شل ڌيئر نه ڄمن' (ڪهاڻي ۽ مڪالما) ۽ 'هو جمالو' ۾ به ڪم ڪيو، انهن فلمن ۾ هن جا ڳايل گيت اڄ به ٻڌندڙ دلچسپيءَ سان ٻڌن ٿا. هن هڪ دستاويزي فلم 'ڀڳت ڪنور رام' ۾ پڻ ننڍڙو ڪردار ادا ڪيو هو.

رام پنجواڻيءَ جا پڳونتي ناواڻيءَ سان گڏ ڳايل گيت اڄ به ماڻهن ڪنن ۾ گونجن ٿا. سندس عظيم ڪارنامو جڳ مشهور راڳي محمد رفيع کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳائرائڻ هو. سندس ترتيب ڏنل موسيقيءَ ۾ محمد رفيع 8 سنڌي ڪلام ڳايا، جن ۾ شاعرن جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سائينءَ جا ڪلام به شامل آهن.

سنڌيت جو مرڪز 'سيتا سنڌو ڀوَن': رام پنجواڻيءَ جي زندگيءَ جو هڪ ئي خواب هو ته هندستان ۾ سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت نه رڳو قائم رهي پر ترقي به ماڻي. هن بمبئيءَ ۾ 'سيتا سنڌو ڀون' جي نالي سان سنڌيت جو مرڪز اڏڻ جي رٿا پيش ڪئي، ان مقصد لاءِ هن دنيا جي مختلف ملڪن ۾ وڃي سنڌ ورڪين آڏو جهولي جهلي، انهن به ڪيس نا اميد نه ڪيو اهڙيءَ ريت بمبئيءَ جي مهانگي ترين علائقي سانتا ڪروز ۾ سندس ڪوشش سان 1969ع ۾ جي 'سيتا سنڌو ڀوَن' قائم ٿي ويو. جيڪو سنڌيت، سنڌي ٻولي ۽ تهذيب جو وڏو ثقافتي مرڪز آهي. جنهن کي سندس لاڏاڻي بعد مشهور اديب جوڙي ناڪر چاولاءِ پارو چاولا قائم رکيو هو، پر هاڻي اهي به هن دنيا ۾ نه رهيا آهن. هاڻي به اتي هر پندرهين ڏينهن سنڌيت جي جوت جلائڻ لاءِ پروگرام ٿيندو رهندو آهي.

اعزاز:

رام پنجواڻيءَ بنا ڪنهن لوڀ لالچ جي سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪئي، جنهن تي هن ڪيترائي انعام اڪرام ماڻيا، پر ڀارت سرڪار کيس ادبي ۽ سماجي خدمتن تي 'پدماشري ايوارڊ' سان نوازيو. جڏهن ته هن 'ساهتيه اڪيڊمي ايوارڊ' ۽ 'سنڌو رتن اوارڊ' ۽ ٻيا ڪيترا ئي اعزاز ۽ مڃتائون ماڻيون.

سندس حياتي، ادبي، علمي، سماجي ۽ ثقافتي ڪمن تي رام جوهراڻي 'رام پنجواڻي، اديب ۽ فنڪار' جي عنوان تي بمبئي يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ -ڊي ڪري چڪو آهي. جيڪا ساڳئي عنوان سان يونيورسٽيءَ پاران 2014ع ۾ ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿي چڪي آهي.

هند ۽ سنڌ جي اديبن ۽ فنڪارن ۾ پل جو ڪردار ادا ڪندڙ سنڌ جي بهترين ناٽڪ نويس ۽ ڪهاڻيڪار شوڪت حسين شوري جي ساڻس ويجهڙائي هئي. سندس سڀاءَ ۽ شخصيت بابت هو لکي ٿو، "منهنجو ساڻس

دلي ناتو قائم ٿي ويو هو. اصل ڳالهہ هيءَ هئي تہ پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي شخصيت ۾ هڪ حيرت انگيز ڪشش هوندي هئي. ساڻس پهرئين ملاقات ۾ ئي ماڻهو محبت جي ڌاڳي ۾ ٻڌجي ويندو هو. هن ڪي ڪا خاص ڏات هئي، دوستن کي هٿ ڪرڻ جي، ان حد تائين جو هو دشمنن کي بہ دوست بڻائي وٺندو هو.... هو نہ رڳو اسٽيج جو بادشاهہ هو، پر هن جي عام گفتگو بہ وڻندڙ هوندي هئي. هن جهڙو فصيح زبان، موزون ۽ ٺُڪ لفظن ۾ موقعي سان هم ساز ۽ هم معنيٰ وارو خطاب ڪندڙ ڪو مشڪل ملندو. سندس ڳالهائڻ ۾ جادو هوندو هو، جيڪو ٻڌندڙن کي منٽري ڇڏيندو هو. ڀارت جي وزير اعظم پنڊت جواهر لعل نهروءَ، پروفيسر رام پنجواڻي جي چونڊ تي ساهتيہ اڪيڊمي جي جوڙجڪ ۾ ٻين چوڏهن ٻولين سان گڏ سنڌيءَ کي بہ جاءِ ڏياري. پنڊت نهرو کيس 'مٺڪي واري پروفيسر' جو خطاب بہ ڏنو هو."(13)

پنهنجي سڄي حياتي سنڌي ٻولي، ادب، ثقافت، سنڌي راڳ، موسيقي، ناٽڪ ۽ سماج کي ارپيندڙ رام پنجواڻي بمبئيءَ ۾ هڪ عام ميڙ ۾ رات جو دير تائين گيت ڳائيندي حاضرين کي جهومايو پر گهر پهچڻ تي هن جي طبيعت خراب ٿي وئي ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو 31 مارچ 1987ع تي چاهتر ورهين جي ڄمارَ ۾هُنَ هِنَ فاني جهانَ کي هميشہ هميشہ لاءِ الوداع ڪيو.

حوالا:

1. پنجواڻي، رام، اپيننڊن گرنٿ، (روحاني رهبر سائين بيوس) سمپادڪ منڊل، بمبئي، 1981، ص. 175
2. جوهراڻي، رام سچانند، رام پنجواڻي (اديب ۽ فنڪار)، يونيورسٽي آف ممبئي، 2014، ص.27
3. اياز، شيخ، "ساهيوال جيل جي ڊائري" ثقافت کاتو سنڌ: 2010: ص. 427. 428
4. راڄپر، ڊاڪٽر قاسم، 'شاهہ جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ لکيل سنڌي ناٽڪ' ڪلاچي، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڊسمبر، 2014. ص. 50
5. جوهراڻي، رام سچانند، رام پنجواڻي (اديب ۽ فنڪار)، 2014، ص.29
6. ساڳيو، ص. 32
7. مٽلاڻي، ٻلديو ڊاڪٽر، عوامي آواز سنڌي ميگزين 24 جنوري 2016، ص. 7
8. ٻاٻاڻي ڪيرت، 'ڪجهہ ٻڌايم ڪجهہ لکايم'، سنڌي ٽائمس الهاس نگر (ياگو ٽيون) 1997، ص.90
9. جوهراڻي، رام سچانند، رام پنجواڻي (اديب ۽ فنڪار)، 2014، ص.55
10. ساڳيو، ص. 62
11. ساڳيو. ص. 107
12. ساڳيو. ص. 213
13. شورو، شوڪت حسين، پروفيسر رام پنجواڻي، سنڌيت جو سفير، روزاني ڪاوش حيدرآباد، 10، ڊسمبر، 2010، ص. 4